

CSATLÓS JUDIT

Önértékelés és társadalom. Egy naiv művész Pácsonyban

Bevezetés

A dolgozat alapját képező terepmunkát 1998-ban kezdtem Pácsonyban. A falu Vas megyében található, elszigetelt település. A legközelebbi nagyvárosok Szombathely és Zalaegerszeg a közlekedési nehézségek miatt nehezen megközelíthetők, az urbanizációs hatások sem annyira jelentősek, mint más falvak esetében. Ebből következik, hogy nincs tanulási lehetőség és kevés a munkalehetőség. A fiatalok elköltöznek, illetve ingáznak, így a falu lakossága elsősorban idősekből áll, akik szemléletét csak kevéssé érintették a változások.

1998 augusztusában eltöltött egy hét alatt, minthogy ez volt az első terepmunkám, a különböző technikák és kutatási módszerek kipróbálása volt a meghatározó. A kutatási témák kiválasztása a helyszínen történt. Az én esetemben a kutatás célja a naiv művészet megismerése volt és ennek kapcsán Magyar Lajos faragó portréjának elkészítése. Ekkor Magyar Lajos élete és falubeliekhez való viszonya volt a középpontban, ennek megfelelően készültek interjúk Magyar Lajossal, a feleségével, a helyi plébánossal, a falubeliekkel, valamint egy rajztanárral, aki szintén farag és kiállításokról ismeri Magyar Lajost.

A kezdeti kutatás alapozta meg a továbbiakat és tette lehetővé a pontos téma meghatározást. A portré elkészítésekor az alkotó ember személyisége bontakozott ki, ahol az alkotótevékenység a személyiség legmeghatározóbb elemeként tűnt fel. Az alkotóképesség összetevői alakítják ki a művészre jellemző sajátos kognitív stílust. Halász László kognitív stíluson azt a módot érti, ahogy a művész felfogja a dolgokat, ahogyan magáról és a környezetéről rendelkezésre álló információkat rendezi.¹ Ez az alkotás folyamán felerősödő divergens (többirányú) gondolkodás eredménye, mely többek közt egy téma alakítását, újrafogalmazását, kidolgozását teszi lehetővé. Ez nem pusztán intellektuális síkon fejeződik ki, hanem kiegészül motivációs vonásokkal is, független ítéletalkotással és önállósággal. Mindezek Magyar Lajos esetében legszemléletesebben a küldetéstudat és önértékelés kapcsán jelennek meg. A küldetéstudat egy olyan késztetés, mely egyaránt megjelenik az alkotó tevékenység (faragás, zenélés) és a faluban felvállalt szerepek (beteglátogató, sekrestyés) esetében. Ez motiválja Lajos bácsi cselekedeteit azáltal, hogy helyességüket igazolja. Másrészt ez teszi az alkotót képessé arra, hogy saját közösségével szemben is vállalja alkotó tevékenységét.

Az alkotó ember önmagában nem tehető vizsgálat tárgyává, minthogy ő is egy társadalom része. Az alkotások létrejötte során a formai és technikai feltételek mellett az alkotó gondolkodásmódja, világképe, értékrendje, tapasztalatai, esztétikai nézetei szintén szerepet kapnak. A naiv művész ugyanazt az értékrendet sajátította el, mint annak a közösségnek a tagjai, ahol jelenleg él. Ezt követően szembesült egy ettől eltérő értékrenddel, melyben tevékenysége felértékelődött. Ez a felértékelés saját közösségén kívüli világban történt meg. A társadalom szélesebb köre a művész szerepével ruházta fel, annak az intézményrendszernek a segítségével, amely a kiállításokon való részvételt, a velemi alkotótábor meglátogatását, és a múzeumi vásárlásokat foglalta magába. Ez Magyar Lajos szemléletében egyet jelentett az addig csak „játéknak”, „farigcsálásnak” nevezett elfoglaltság művészetté avatásával. Ennek következtében megváltozott saját tevékenységéhez való viszonya, mely további változásokat generált (művészi öntudat kialakulását, majd megerősödését). A kutatás jelenlegi fázisában ezeken a változásokon keresztül magába foglalja a különböző értékrendek egymáshoz való viszonyának, a közösség és alkotó kapcsolatának, a naiv művész közösségben betöltött szerepének vizsgálatát.

¹ HALÁSZ LÁSZLÓ: Művészetpszichológia. Bp., 1983.

A módszerekről

A kutatás során legtöbbet használt technika a félig strukturált interjú volt. Ennek előnye, hogy teret ad az interjúalany számára, hogy gondolatai és asszociáció szabadon áramoljanak. Így az alany öntudatlanul válik az interjú tulajdonképpeni irányítójává azáltal, hogy a számára legfontosabb momentumokat és összefüggéseket megjelöli. Ez az interjútypus magában rejti a mélyinterjú lehetőségét is, amint az átcsúszás egyes esetekben meg is történt. A küldetéstudat vizsgálatakor az interjúk középpontjában legtöbbször a vallás, a vallásosság és a faluban betöltött szerepek álltak. A félig strukturált interjúk mellett készítettem életútinterjút.

Az életútinterjú, az élettörténet elbeszélése, ebben az esetben nem tekinthető csupán az interjúhelyzet eredményének, azaz a kutató és az elbeszélő közti nyelvi interakció termékének.² Ezek már korábban is megfogalmazást nyertek az interjúalany esetében, amire utalt a meglehetősen zárt nyelvi szerkezet, valamint ugyanazoknak a történeteknek különböző alkalmakkor történő szinte szó szerinti elismertetése. Az életpálya kiemelt eseményei, ezeknek a többszöri elmondáson keresztüli újrafogalmazásai egy tudatosan megkonstruált önképet közvetítenek Magyar Lajosról. A tudatosság a narratív jellemzők mellett világosan megnyilvánult a gesztusokban, a beszédmódban, és a kézjelzésekben a különböző interjúhelyzetek, valamint a fényképezés során. A diktafon jelenlétével számolt, szavak nélkül jelezte, hogy mikor állítsam le, azaz végig kontrolálta önmagát, felmérte, mi kerülhet rögzítésre és egyúttal nyilvánosságra. A fényképezésnél szintén világos elképzelései voltak arról, miként kerüljön megörökítésre. Amint szemem elé emeltem a gépet, a beszédet abbahagyta és „spontánnak tetsző” pózokba merevedett az exponálásig, azután tovább folytatta a megkezdett mondatot onnan, ahol abbahagyta. Más esetekben elmesélte, milyen módon fényképeztem le, majd az általa kiválasztott helyen az elképzelt pózban állt a gép elé.

Az interjúk azonban bármennyire „beszédese” is, a kutatás során sokszor nem elegendők a teljes kép kibontásához. E módszerrel számomra a mentális struktúrákban bekövetkező változások megragadása a legnehezebb. Az interjúk mindig csak egy állapotot rögzítenek, rögzíthetnek, még az életút esetében is. Az élettörténet, mint az előzőekből már látható a valóság konstituálásának eszköze, mely mögött egy tudatos koncepció rejlik, ami egy adott életszakaszban meghatározott.³ Az élettörténet korábbi „változatai” így természetesen merülnek el a múltban, az önmeghatározás időben változó különböző szakaszaival együtt. Az önértékelés változásainak felderítéséhez Magyar Lajos önábrázolásai (Magyar huszár, Család, Isten hozott 1991, Isten hozott 1996) adtak egy lehetséges eszközt. A formai elemzés kiegészül az életeseményekkel való párhuzamba állítással, valamint az alkotó általi interpretálással. Magyar Lajos feleségével, Ilonka nénivel való beszélgetések pedig, kiegészítik a férje által elmondottakat, és ezzel támpontot adnak, határokat jelölnek ki.

Meg kell még említenem Magyar Lajos által 1991-től írt „*Álom és reménység*” című könyvet. Ezt sok esetben forrásul használtam, elsősorban a világmépi jellegzetességek megismerésénél. A kézirat egyértelmű műfaji meghatározása nem lehetséges. Az írója könyvnek szánja, mely a nyilvánosság számára készült. Ennek megfelelően a könyv első részét egy objektív szándékú, teológiai jellegű értekezés adja „*Isten tíz parancsolata*” címmel. Ennek a résznek az érdekessége, hogy sokszor szakítják meg példabeszédszerű leírások. Ezeknek a történeteknek a falu eseményei szolgálnak alapul. Jellemző, hogy nem aktuális, naprakész, hanem több éves eseményeket elevenít fel. Az állandó szófordulatokkal visszaadott, zárt szerkezetű történetek (leírás a szereplőkről, bűn ismertetése, bűnhődés) tagolják, színezik a mondanivalót, valamint tükrözik az író felfogását, elfogadott normáit. A második rész fokozatosan naplóvá alakul, személyes jellegét már a fejezetcímek is tükrözik: „*Alkotói*

² NIEDERMÜLLER PÉTER: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. In: Ethnographia, 1988. 3-4. sz. 376-389. p.

³ TENGYEL LÁSZLÓ: Élettörténet és sorseseemény. Bp., 1998.

vallomás”, „A művészetről”. Ebben a részben az alkotó saját álmainak leírása az egyik leghangsúlyosabb momentum, minthogy az álmokon keresztül a látható világon túli létezők adnak hírt magukról. Természetesen életének egyes eseményei, szoborleírások is helyet kapnak a leírásban. A kézirat a népi epika szép példája, a szófordulatok, a sokszor népmesét idéző kifejezések („Aki nem hiszi, számoljon utánam” stb.) élvezetessé teszik a szöveget.

A helyi közösség és az alkotó kapcsolatának, valamint a közösség esztétikai preferenciáinak vizsgálata irányított interjúk segítségével történt. Ez elsősorban azt célozta, hogy megállapítsam milyen szerepet tulajdonít a közösség Lajos bácsinak, alkotó tevékenysége ezt mennyire befolyásolja. A feldolgozás során vált nyilvánvalóvá, hogy magát az alkotás, faragás tényét nem elsősorban a művészet felől kell vizsgálni hanem, mint tevékenységi formát.

Az esztétikai preferenciát egyszerű választásos feladatok (tizenkét szoborról készült fénykép közül kellett az interjúalanyunk megadott szempontok szerint választani) segítségével vizsgáltam. A fő célom az volt, hogy megállapítsam az összefüggéseket a naiv alkotó és a közösség választásai közt. Ez egy leíró jellegű vizsgálatnak tekinthető, mely általános képet ad a vizsgált közösség normáiról és az esztétikai ítéletek szempontjairól. A feldolgozás során mintául szolgált Yvonne Bernard egy vizsgálata⁴ az esztétikai választásokról.

Magyar Lajos

1913 decemberében született Pácsonyban ikertestvérével, aki a születést követően meghalt. Ő volt a legkisebb gyerek, a kilencedik, akit szülei, már nem szívesen fogadtak. Az öt életben maradt gyerek közül, mint egyetlen fiúnak, már kisgyermeként dolgoznia kellett. A család saját földjén már hat-hét évesen segédkezett, ahol tudott, majd tíz éves korától napszámba is eljárt. A család egy kisebb földet birtokolt (az anyai örökséggel együtt 10-12 hold), ezt művelték a Második Világháborúig. Amint nővérei sorban férjhez mentek Magyar Lajos egyedül maradt az idős szülőikkel, akikről halálukig gondoskodott. Közel hat évig katonáskodott, mivel még a háború kitörése előtt behívták. A fronton is szolgált, kezdetben gyalogosként, majd átkerült a lovas huszárokhoz hírvivőnek. Egy baleset után kórházba került, ahol először kezdett el rajzolni tábori levelezőlapokat, melyeket hamarosan pénzért árult bajtársainak.

A háború után az addigi élet visszavonhatatlanul átalakult. Ekkor már csak öt holdon tudták folytatni a gazdálkodást, mivel a nagyszülők halála után az anyai örökségként hozzájuk tartozó föld is felosztásra került. A termelőség csökkenésével ez is megszűnt. A háborút követő években házasodott meg (1946) és született meg két leánya (1947, 1953). A feleségével, Ilonka néniel a szülői házat építették át, ahol jelenleg is élnek. A gyerekek házasságuk után elköltöztek Szombathelyre. Általában havonta látogatnak haza, az unokák pedig ennél ritkábban.

Magyar Lajos ötven évesen, szülei halála után váltotta ki a munkavállaláshoz szükséges munkakönyvet. Ezt követően több helyen volt alkalmazásban, lakóhelyétől távol az útjavítóknál, majd Balatonfűzfőn három évig, a szombathelyi bőrgyárban, végül Egerváron éjjeliőrként, ahol nyugdíjazása után még két éven át dolgozott. Nyugdíjazása után próbálkozott meg először a faragással. Elsőként főzőkanalat készített, majd egy kollegájának az ösztönzésére – aki elhozta a botját mutatóba – Lajos bácsi is elkezdett botot faragni. A sikert követően, úgy gondolta más szobrot is meg tud faragni, így munkához látott. A faragás mellett foglalkozott zenéléssel és órák javításával is, bár a faragáshoz hasonlóan egyiket sem tanulta.

Felesége, Ilonka néni már a kezdetektől figyelemmel kísérte férje művészi tevékenységét. Annak ellenére, hogy először ellenezte a faragást, ő hívta fel a figyelmét

⁴ BERNARD, YVONNE: Az esztétikai választások társadalmi meghatározói. In: Józsa Péter (szerk.): Művészetszociológia. Bp., 1978. 287-313. p.

egy szombathelyi alkotói pályázatra, amiről az újságban (Vas népe) olvasott. A pályázat szervezői Lajos bácsi munkái közül is kiválasztottak néhányat egy kiállításra. Ezután már többször felkeresték, vitték munkáit kiállításokra. Nyíregyházán az 1981-ben rendezett *V. Országos Népművészeti Kiállításon* aranyérmet kapott, majd a Néprajzi Múzeumban rendezett *Élő népművészet* kiállításon szintén díjazott volt, a kecskeméti Naiv Művészetek múzeuma is több szobrát megvásárolta.

Az önértékelés

Az egyén a társadalom függvényében határozza meg önmagát. Ez lehet a kilépés, a függetlenség hangsúlyozása, vagy ellenkezőleg, a társadalmi szerepek, az általában elfogadott normákhoz való igazodás kifejezése. A falu és a köré szerveződő világ jellemzője a szokáskövető magatartás megkövetelése, melynek alapelve a többiekhez való igazodás.⁵ Ez a társadalmi gyakorlat nem tolerálja az eltérést. Ebben az értelemben a faragás is devianciának minősül. Az alkotó egyén, aki a közösség tagjaként szocializálódott tisztában van másságával. Ennek a másságnak az értékelése, vállalása egyben a közösségtől való elhatárolódást is jelent. Ennek a feszültséghelyzetnek a megoldási kísérleteit tükrözik Magyar Lajos önábrázolásai is.

Az önkép/önértékelés Lajos bácsi esetében több változáson ment keresztül. Ennek a folyamatnak a végigkísérése az önábrázolások segítségével lehetséges, amit kiegészít a könyvében található *„Alkotói vallomás”*. Itt írja, hogy ötven éves koráig paraszt volt, ekkor váltotta ki munkakönyvét, segédmunkás, majd portás lett. A paraszti élet számára nem tette lehetővé a kiteljesedést, önmegvalósítást. „A termelősövetkezet megalakulásával megszűnt a pár hold föld és az állatokról való gondoskodás gyötrelme is. Azóta van nyugalmam, időm és alkalmam a művészettel is foglalkozni” – vallja. A család megélhetése érdekében már hat-hét évesen besegített a különböző munkáknál (pl.: aratásnál), majd több éven keresztül napszámosnak is eljárt (napi hat kiló gabonáért). A paraszti élet számára teher volt, inkább okozott gyötrelmet, mint kielégülést, vagy megnyugvást, amint az előző idézet is mutatja.

Annak ellenére, hogy élete jelentős részét földművesként élte le, parasztként sose faragta meg magát. Ennek nincs kizárólagos magyarázata, inkább a különböző tényezők együtthatásáról beszélhetünk. Közösségében a földművelés annyira mindennapi, hogy talán nem tekintették külön említésre méltónak. Másrészt a termelősövetkezet létrejöttével a saját föld és állatok a házkörűli kiskertekbe szorulnak vissza, így inkább kiegészítő tevékenységgé vált az egyéb kereseti lehetőségek mellett. Lajos bácsi személyes okai éppen ilyen meghatározóak. A múltból való válogatás és kiemelések során előtérbe helyezi azokat a szerepeket, amik jelentősek az élettörténet szempontjából, fordulópontot, változást jelentenek.

A hat éves katonaság jelentős abból a szempontból, hogy kiszakadt ebből a körforgásból. A háború a borzalmas élmények ellenére is sok új lehetőséget rejtett magában. Ismeretségeket kötött, új, az övétől eltérő életformákat ismert meg, elkezdett rajzolni. A rajzolás és festés, tehát a művészet itt jelent meg először életében. Egy sebesülés után a kórházban bajtársai számára pénzért levelezőlapokat díszített, néha a katonákról is készített egy-egy képet. Ezt az időt idézi fel az 1980-ban készült *„Magyar huszár”* című szobor, melyen elmondása szerint saját magát ábrázolta. A szobron nincsenek jelzések, melyek elárulnák az ábrázolt kilétét.

A huszár képében még az elvárásoknak való megfelelés igényét érezhetjük. Magyar Lajos esetében a huszárként való megjelenés többszörös relevanciával bír. Egy valós életszakasz megjelenítése. Másrészt a huszár egy olyan figura, aki kiemelkedik környezetéből. Egy hős, aki egy ideáltípust fogalmaz meg, így már tartalmaz egyfajta eltávolodást. Az 1984-ben készült *„Család”* című dombormű Lajos bácsit egy új szerepben mutatja. A három részre osztott táblán felül, középen Lajos bácsi és Ilonka néni, mellettük leányaik, lent pedig a lányok férjei és gyermekeik láthatók. Minden

⁵ KAPITÁNY GÁBOR – KAPITÁNY ÁGNES: *Rejtjelek*, 2. Bp., 1995.

szereplő előtt vagy mellett a foglalkozását szimbolizáló tárgy van elhelyezve (írógép, varrógép, radiátor, gyalu). Lajos bácsi előtt az órasmesterség szerszámai találhatók. Ezt a mesterséget autodidakta módon sajátította el, s a család illetve a falubeliek részére végezte a javításokat.

Ennek a domborműnek az elkészítésekor már az első elismerések is megérkeztek, hiszen az alkotó az 1981-ben rendezett V. Népművészeti Kiállításon elnyerte az aranyérmet, ezután már érkeztek látogatók, riporterek (A Vas Népe című regionális laptól). Mégis az „óráság” előbbre helyezésének oka lehet a faragás szűkebb környezetben való el nem ismerése. Az órás szerepében való megjelenés a közösség számára értelmezhető, így a közösségi normáknak való megfelelés jut szerephez.

Egy későbbi mű az 1996-ban készült „Isten hozott” (dombormű), és annak 1991-ben hasonló címmel készült előzménye már a művészt jeleníti meg. Mindkettő Lajos bácsit ábrázolja faragás közben a Mennyben, amint Isten borral kínálja. A két mű kompozíciója megegyezik. Egy kör alakú tábla felületét teljesen betölti három alak. Középen az 1991-esen egy angyal, a 1996-oson Szűz Mária látható összekulcsolt kézzel, a nézővel szembe fordulva (a két mű közt ez a személycsere az egyetlen különbség, még a testtartásuk is megegyezik), a két alak tulajdonképpen szobor. A jobb oldali alak Isten, kezében boroskannát tart, melynek tartalmára a rá vésett szőlőfürt utal. A másik kezében kupa, melyet a készülő mű fölött Lajos bácsi felé nyújt, aki a mű bal oldalán látható. Ő Isten felé fordul (így a néző profilból látja), kezét összekulcsolva. Ülő helyzetben ábrázolta magát ölében faragó szerszámokkal, amint Isten faragás közben meglepte. A dombormű tréfából készült Ilonka néni (Lajos bácsi felesége) bosszantására, aki zsörtölődött a mindennapos borivás ellen: „*Ez vicc, ez tréfa, de azért van is benne valami...*”. Ennek a könnyed hangvételnak azonban ellentmond a mű talpazatának felirata: „*Igyál fiam, Téged megillet, sokat imádkoztál, dolgoztál, szenvedtél.*”. A jutalom (bor és Mennysors) a faragásért (munka) és a szenvedésteli, hithű életért jár másrészt, a faragás lesz az alkotó mennybeli elfoglaltsága is.

Az „Isten hozott” első változata 1991-ből már a szobrászt ábrázolja. A közösség és közte kialakult feszültség nem oldódott fel. A szobrász felvállalta a művész szerepét, ezzel elfogadva a különbözőséget. Az eltávolodás jelképesen a műben is megfogalmazódik, a földi világot egy virtuális tér váltja föl. Egy elképzelt jövőben, felsőbb hatalmaktól kapja meg a vágyott elfogadást és megbecsülést.

Összefoglalva: az önmeghatározás átalakulása és a faragás felértékelése elsősorban külső körülmény eredménye. Miután a szobrok több kiállításon is eredményesen szerepeltek, megnőtt az érdeklődés a művész és munkái iránt: riporterek, kutatók keresték fel, meghívást kapott a velemi alkotótáborba, ahol más művészekkel találkozott. A kecskeméti Naiv Művészetek Múzeuma, valamint néhány magánszemély több alkotását megvásárolta. Ezek az események számára betekintést engedtek egy másik értékrendbe, melyben faragásait felértékelték, művészetnek nevezték. Lassanként ehhez az értékrendhez tartozónak kezdte érezni magát.

Az elhivatottság érzése az, ami képessé teszi az alkotásra a konfliktusok ellenére is, melyek közte és közössége közt léptek fel. Mivel megoldás nem létezik folyamatos feszültséghelyzet alakult ki. Lajos bácsi és Ilonka néni eltávolodtak a falubeliektől, felülről néznek le rájuk, ezzel párhuzamosan a szobrászat, zenélés kiemelkedő fontosságúvá vált.

Képek:

